

Cs. Jónás Erzsébet

A nyelvi álcázás fordítási kérdései

Abstract

Two types of sources of linguistic representation can be separated and delineated in translation: those covering socio-cultural factors and those referring to linguistic potential. During translation of linguistically based games the task of the translator is to “dance hog-tied, relying on the possibility of the most impossible” (using the words of Kosztolányi), aiming to create stylistic effect using the same linguistic games similar to those found in the source text. Linguistic potential, variability of the linguistic code in most cases offer support to the implementation of this aim. In the present study, examples referring to the linguistic expression of the post-modern are provided in a contrastive framework of Hungarian and Russian.

Keywords: stylistics of translation, linguistically based game, stylistic potential, deictic focus, cognitive frame

1 Mi a nyelvi játék vagy szójáték?

Az ismert filozófus, Ludwig Wittgenstein felteszi a kérdést: „*Mi a játék?*” Meggyőzően fejti ki, hogy bármilyen jellemvonást fedezünk fel, nem lesz érvényes a játékok valamennyi fajtájára. Mindez azonban nem zavar bennünket a *játék* értelmezésekor és használatakor. Néha úgy érezzük, hogy a nyelvi játék szójáték. Valójában a lexikai több jelentés (poliszémia) és azonos alakúság (homonímia) felhasználásával jönnek létre a nyelvi játékok legtipikusabb formái. Ilyen pl. a *kalambur* (fr. calembour). A szójáték más megnevezése a *paronomázia* vagy *annomináció*, amely azonos vagy hasonló hangzású, de eltérő jelentésű szavak váratlan társítását, egymásmellettiségét, összevonását vagy felcserélését jelenti (Szathmári 2008: 569–573). A szójáték megjelenhet *fonetikai*, *grafikai*, *ortográfiai*, *morfológiai*, *szintaktikai* és *stilisztikai* szinten. A *pragmatikában* is gyakran előforduló hétköznapi nyelvi jelenség. Egyes szavaknak, szólásoknak, mondatoknak eltorzítása, esetleg egyszerűen nyelvi, formai játék a humorkeltés eszköze. Az író, a beszélő segítségükkel valamit kiemel, jellemez vagy kritizál. A szójáték lehet köznyelvi, de lehet költői is. Stílushatásának alapja rendszerint a váratlan ellentét, a szó tárgyias és átvitt értelme, az azonos vagy hasonló alakú szavak jelentései a szó állandó és eltorzított alakja között. Néha csupán a nyelvi formai játék kelt humort, pl. „Hogy *ityeg a fityeg?*” A szójáték igen lényeges, szinte nélkülözhetetlen stíuseleme a tréfás, humoros, satirikus, ironikus és gúnyos stílusnak, a társalgásnak, s napjainkban a reklámnak is (pl. „Suzuki, *jól jár vele*”) (Szathmári 2012: 136–137).

A szó- és írásbeliségben megvalósuló verbális humor sok sajátos nyelvi eszközt használ. A stilisztika azt vizsgálja, hogy a nyelvi komikumnak – (*humor* és *satíra*) mint nevetést kiváltó esztétikai minőségnek – milyen jellegzetes kifejező eszközei használatosak. Általános

megfigyelés, hogy a szatíra és a humor megvalósulásakor a fogalmak jelentésének és a beszédhelyzetnek az ellentmondása ad komikus kontrasztot. A leggyakoribb humoralkotó eszköz a *homonímiára, poliszémiára, antonímiára* épülő szójáték, amely azonos vagy hasonló hangzású, de különböző jelentésű szavak játékos összekapcsolódásából adódik. A szavak többértelműsége is lehetőséget ad a humoros félreértésre. A hasonló alakúvá tett szó (*paroníma*) ötletes szöveget teremt, mert sajátos asszociációkat kelt. Az idegen szó jelentésének nem ismerése is humoralkotó tényező. Ugyanígy egy idegen szó magyarítása is. A *makaróni nyelv*, vagyis az egy mondaton belüli nyelvkeveredés szintén lehet a komikum forrása. Szokásos dolog a *közmondások* humoros elferdítése. A *szólások, szállóigék* átírása hasonló funkciót tölt be. A *rímek* kiváló humorforrások. A *rossz helyesírás, a tréfás stílus* neveteti az olvasót. A stílusutánzás is humoreffektus lehet (Szikszainé Nagy 2007: 627–641). Minden humorra épülő szójáték alapja a nyelvhasználók közös nyelvi és mentális kognitív előismerete, amelyben a váratlan egymásmellettség mosolyt fakaszt, a nyelvi alak megváltoztatása játékoságot sugall. A befogadó a normához képest észlelt eltérést értékeli szójátékot teremtő stílusesszközként. A szójáték egy új fogalmi keretbe (blend) helyezi a váratlan egymásmellettség révén a nyelvi egységeket. E jelentésképzés a célnyelvi szövegben is – ha nem is azonos helyen – ugyanilyen változtatásokat követel (vö. Tolcsvai Nagy 2010: 96–103).

2 A szójáték mint fordítói feladat

A szójáték vagy nyelvi játék visszaadása a műfordító számára az egyik legnehezebben megoldható nyelvi feladvány. A hangok, szavak, szótagok összecsengő egymásmellettsége az eredeti szövegben a szerző játékos leleményét, humoros vagy ironikus tartalmú nyelvi találékonyságát bizonyítja. Akár már készen kapott szólások, közmondások, rigmusok felhasználásáról, akár alkalmi kitalációról van szó, valamennyi az eredeti mű nyelvén az olvasó nyelvi kompetenciáját és a valóságra vonatkozó előismereteit feltételezi, a kollektív kulturális emlékezetre támaszkodik. A fordítás ugyanakkor nem a forrásnyelvi, hanem a célnyelvi olvasó befogadói horizontján mozog. Más nyelven, más kulturális háttérrel rendelkező célnyelvi olvasónak kell ugyanezt a stílushatást átadnia. Megpróbálhatja az eredeti szövegrész olvasói élményét hasonlóan szójátékkal, jóllehet más szavakkal visszaadni, kitalálhat körülíró, magyarázó megoldást. Sokszor mégis lefordíthatatlan reáliának tekinthetjük az adott játékos nyelvi fordulatot, amely a fordítás szintjén mindenképp jelentésbeli veszteség marad. Dolgozatunkban a nyelvi játékok fordítási megoldásaira mutatunk példákat: arra, hogy az orosz szerzők magyar fordítói hogyan birkóztak meg a nyelvi játékok adta helyzetekkel.

2.1 Humor a fonetika szintjén

Csehov *Ivanov* című darabjában (1887–1889) a család barátja, a mindig csúfolódó gróf úgy próbálja felvidítani Sárát, más néven Anna Petrovnát, Ivanov feleségét, hogy zsidós akcentussal beszél:

Csehov: Ivanov

(1) Анна Петровна: Это вы, граф?

Шабелский: Что такое?

Анна Петровна смеётся.

(Еврейским акцентом.) *Зачиво вы имееться?* (Чехов 1967: 273)

Elbert János:

Anna Petrovna: Maga az, gróf?

Sabelszkij: Mi újság?

Anna Petrovna nevet.

Sabelszkij: *(zsidós akcentussal)* **Ezen muszáj neked nevetni?** (Csehov 1973: 34).

Spiró György:

(Az eredeti két megszólalás Spiró fordításában kimarad.)

(Anna Petrovna nevet.)

Sabelszkij: *(zsidós hangsúllyal)* **Nevetgélünk? Nevetgélünk?** (Spiró 1990: 15)

Ahhoz, hogy a stílushatás az olvasóhoz illetve a színházi nézőhöz is eljusson, közös előismerettel kellene rendelkezniük a „zsidós akcentus vagy hangsúly” mibenlétéről. Ennek hiányában elvész a kiejtésben rejlő humor eszköze.

2.2 Rímelő szólások, csúfoló rigmusok

A humort keltő tréfás szólások önmagukban is nehéz feladatot jelentenek, hiszen a fordítás célnyelvi kultúrájából általában hiányoznak a funkcionálisan megfelelő frazeologizmusok. Szintén Csehov *Ivanov* című darabjában egy ilyen tréfás rímelő szólást hallunk Sabelszkijtól, az epés megjegyzéseiről híres gróftól, aki a nevettetéssel leplezi a sajnálatát Ivanov beteg feleségének sorsa felett:

Csehov: Ivanov

- (2) Анна Петровна: Я вспомнила одну вашу фразу. Помните, вы говорили за обедом? Вор прощенный, лошадь... Как это?

Шабелский: **Жид крещеный, вор прощенный, конь леченый – одна цена.** (Szó szerint: „Kikeresztelkedett zsidó, felmentett rabló, kikúrált ló – egyet ér.”)

Анна Петровна: *(смеётся)* Вы даже простого каламбура не можете сказать без злости. (Чехов 1967: 273)

Elbert János:

Anna Petrovna: Az előbb eszembe jutott egy aforizmája. Emlékszik, mit mondott az ebédnél? Kikúrált ló... milyen rabló? ... Hogy is van?

Sabelszkij: **Kitért zsidó, kijött rabló, kikúrált ló – egyik se jó.**

Anna Petrovna: (nevet) Még egy szójátékot se tud csinálni gonoszkodás nélkül. (Csehov 1973: 34).

Spiró György:

Anna Petrovna: Eszembe jutott egy vicce. Rabló, disznó... hogy is volt?

Sabelszkij: **Kikeresztelt zsidónak, kieresztett rablónak, kibelezett disznónak egy az ára...**

Anna Petrovna: (nevet) Maga még egy viccet se bír gonoszkodás nélkül elmondani. (Spiró 1990: 15)

Elbert János fordítása nem csak a lexikai-szemantikai egységeket őrzi meg, hanem a szótag-számot is, sőt a rímek számát eggyel növelve igazi magyar négysorost talált ki. Spiró a parale-

lizmust alkotó három jelzős szerkezet utolsó tagjában a lexikai szinten hajt végre változtatásokat, a „kikúrált ló” helyett a „kibelezett disznó” fordulattal él. Ám a magyar olvasónak a „kibelezett disznó” valójában nem valamilyen „rosszul megjavított, már értékét veszített dolgot” jelent, mint a többi metafora, hanem a feldolgozásra előkészített értékes, felbontott állatot.

Következő példánk is Csehovtól származik. A *Három nővér* című darabban (1900) Csebutikin, a mindig tréfálkozó katonaorvos modoros stílusát gyakran kíséri vicces versebe szedett kiszólás. A darab az ő ironikus „Minden mindegy” jelentésű szavaival ér véget.

Csebutikin Csehov több szereplőjéhez hasonlóan a mindig adomázó, viccelődő nyelv mögött a lelkiileg üres, céltalanul leélt élete vége felé közeledő ember típusát hozza elénk:

Csehov: Három nővér

- (3) Чебутикин: *Тара ... ра ... бумбия ... сижу на тумбе я ... (Читаю газеты) Все равно! Все равно!* (Чехов 1967, 554) (Szó szerint: „Tarara, bumsztata, ülök a zsámolyra!”)

Kosztolányi Dezső:

Csebutikin: *Tarara bumtié ... (Újságot olvas.) Mindegy! Mindegy!* (Csehov 1973: 573)

Háy Gyula:

Csebutikin: *Taram ... ra ... bumsztara ... ülünk a sámlira ... (Újságot olvas) Mindegy! Minden mindegy!* (Csehov 1955: 112)

Fordítási szempontból két egyaránt elfogadható lehetőség látszik. Az egyik, Kosztolányié ugyanúgy semmit sem jelent, csupán a húszas évek kupléiból nálunk is ismert töltelékszavak. Hangulati tartalma: „*vidáman kell felfogni az élet dolgait*”. A másik lehetőség Háyé, aki még a rímet is visszaadja a frázis második felében, de funkcióját tekintve az „*ülünk a sámlira*” így sem több mint a megszólalás első, hangulatilag jelentést hordozó, de egyébként értelmetlen fele.

2.3 Etnokulturális szójátékok fordítása

Solohov a *Csendes Don* című regényében (1928–1940) a kozákság életét, 20. század eleji történelmét mutatja be. A szereplők nyelve gazdag olyan szófordulatokban, rigmusokban, amelyek a népnyelv stílusjegyeit viselik. Ezek visszaadása különösen nehéz feladat. Makai Imre, a magyar fordító szülőföldje tájnyelvét, a Debrecen környéki tiszántúli nyelvjárást választotta a magyar nyelvű változathoz. A népnyelvi idiómák, frazeologizmusok mellett megjelennek a paraszti világ rímes csúfolódói is. A kozákság és a hohol lakosság közötti nyelvi civódás a magyar olvasó számára mind tartalmilag, mind nyelvileg idegen, ezért a humor eszköze egészen más lexikai szinten valósulhat meg a magyar fordításban:

Solohov: Csendes Don

- (4) – *Хохол-мазница, давай с тобой дражниться!* Хохол!.. Хохол!.. Дегтярник!.. – верещала детвора, прыгая вокруг мешочных широких шаровар Гетька (Шолохов 1962: I. 92). (A kiemelt rész szó szerint: „Hohol-kulimáz, gyerünk, verekedjünk meg!”)

Makai Imre:

– **Hohol, hohol, kulimász, a képile belemáasz!** Hohol!... Kulimászos! – kiabálta a gyermekhad, és pajkosan ugrándozott Hetyko zsáknyi széles, bugyogós nadrágja körül (Solohov 1966: I/120).

Következő Solohov-részletünk arra mutat példát, hogy a nyelvi játék a fordító fejéből is ki-pattanhat, ha az általános stílushatás érdekében máshol lefordíthatatlan szójátékot saját leleményével kompenzálni akar.

- (5) Сидел он на лошади присущей неказакам неловкой посадкой, болтал на рыси рванными локтями и, провожаемый назойливыми криками игравших на проулке казачат, ехал шибкой рысью.
 – **Хохол-мазница!** (Szó szerint: Hohol-kulimász!)
 – **Хохол!.. Хохол!..** (Szó szerint: Hohol!.. Hohol!..)
 – **Упадешь!..** (Szó szerint: Leesel!...)
 – **Кобель на плетне!..** – вслед ему кричали ребяташки. (Szó szerint: Kutya a sövényen!..)
 Вернулся с ответом он к вечеру. Привез синий клочок оберточной сахарной бумаги; вынимая его из-за пазухи, подмигнул Наталье (Шолохов 1962: I. 192).

Makai Imre:

Meglátszott, hogy nem kozák: ügyetlen tartással ült a lovon, nyargaltában rázkódott rongyos könyöke, és az utcán játszó kozák kölykök szemtelen kiabálása közepette sebesen ügetett.

- **Hohol!... Hohol!**
 – **Disznó lohol!**
 – **Lelők a lú!**
 – **Macska a köszörűkövön...** – rikkantották utána a gyerkőcök.

Estefelé jött meg a válasszal. Süvegucor kék csomagolópapírjának darabkája volt a levél. Mikor kivette az inge alól, rákacsintott Nataljára (Solohov 1966: I. 250).

A magyar fordítás ilyen stíluskompenzációja azért is szükséges és fontos, mert más helyen lefordíthatatlan a rímelő idióma: Hasonló lenne, ha a magyar kérdésre: „Hogy vagy?” Ezt a választ kellene idegen nyelvere fordítani: „*Csehül vagyok.*”

Solohov: Csendes Don

- (6) За несколько дней он особенно близко сошелся с Григорием; койки их стояли рядом, и они уже после вечернего обхода шепотом подолгу разговаривали.
 – Ну, козак, **як дила?** (Szó szerint: Hogy vagy?)
 – **Как сажа бела** (Szó szerint: Mint a fehér korom.) (Шолохов 1962: I. 360).

Makai Imre:

Grigorijjal ágyuk egymás mellett állt, és már az esti körvizit után, persze csak halkan, suttogva, sokáig elbeszélgettek:

- Na, kozák, **hogy ityeg a fityeg?**
 – **Pocsékul, komám!** (Solohov 1966: I/466).

A népnyelv a kollektív gondolkodás és közös kulturális és történelmi emlékezet leképezője a csúfolódó versek szintjén is. A kozák-hohol ellentét ugyanúgy a történelmi kor sajátja, mint a Mátyás király kori magyar-cseh ellentét, amelyre a „*Csehül vagyok*” fordulat utal. Makai Imre nem csak jól érzékelte ezeket a kozák nyelvi frazeologizmusokat, de maga is szerzőtárs-ként lépett fel a szövegben, adott helyen maga „magyarította” a metaforákat, rímes szövegeket is. (vö. Péter 1991: 65–79; Hadrovics 1995: 157–204; Kiss 2001: 257–375; Klaudy 1997: 35; Makai 1981: 574).

2.4 Makaróni nyelv (nyelvkeveredés) és a fordítás

A humor sajátos kifejező eszközeit használja a mai orosz posztmodern irodalom képviselője, Akszjonov, aki a Nagy Katalin és Voltaire románcáról írt *Volterjánosok és volterjankák* című regényében (2006) a prózát és a verset, az orosz és a franciát, az archaizmusokat és a mai szlengfordulatokat keveri, igazi stíluskontaminációt teremt:

Akszjonov: Volterjánosok és volterjankák

- (7) «Бешеный галоп выветривает вчерашнюю данцигскую пьянку из глав и телес двух *шевалье*, Николя и Мишеля. Слава тебе Господи, что лошади не пьют! **Как это не пьют, как это не пьют? Водки не пьют, водки не пьют, водки не пьют! И пива не потребляют! И рейнского сладкого не глотают! Не пьют, потому что им нет, не дают, нет, не дают, нет, нет, нет! Только воду пьют, пьют, только воду пьют!** Вровень несутся верные кони, взращенные в гвардейской *Ея Императорского Величества* конюшне, четырехлетние боевые жеребцы, два брата *Тпру и Ну*, ныне именуемые на *французский манер Пуркуа-Па и Антр-Ну*. Так скачут, будто *и пить не хотят, пить не хотят, пить не хотят, воды не хотят, воды не хотят и по пиву не грустят, не грустят*, будто не останови, так и протарабанят всю тыщу верст до столицы французского королевства!»
<http://magazines.russ.ru/october/2004/1/aks.htm> (2012-04-05).

Soproni András:

«Az őrült vágta kisöpri a tegnapi danzigi tivornyát a két *chevalier*, Nicolas s Michel fejéből s testéből. Hála néked, Uram, hogy a lovak nem isznak! **Hogy-hogy nem isznak, hogy-hogy nem isznak? Vodka-t nem isznak, vodka-t nem isznak, vodka-t nem isznak! És sört se nyakalnak! És édes rajnait se szlopáznak! Nem isznak, mert nem kapnak, nem kapnak, de nem kapnak! Víz-et isznak, mert azt kapnak, azt isznak, mert azt kapnak!** Sebesen nyargalnak a hűséges lovak, az *Ő Császári Felsége* gárdájának istállójában felnevelkedett két harci mén, a két testvér, *Tпру s Ну – magyarán Gyi s Hóha* –, a’kik azonban most *Francúz manér* szerint így neveztetnek: *Pourquoi-Pas* s *Entre-Nous*. Úgy vártatnak, mintha *inni se kérne, inni se kérne, inni se kérne, sör se hiányzik, asse hiányzik*, s ha meg nem állítják őket, így trappolják végig mind az ezer versztát a Francúz Királyság székvárosáig!»
 (Akszjonov 2006: 8)

Az eredeti orosz szöveg és a magyar fordítás legfeltűnőbb stilisztikai eszközei a grammatikai archaizálások mellett az idegen szavak használata, a mai szleng betoldása, s a régies helyesírás keltette archaizmus. A kétszeres és többszörös ismétlés a versre jellemző. Akszjonov vé-

gig alkalmazza a prózába beépített versformát, amely a szöveg ritmusosságát, zeneiségét biztosítja. Ez utóbbi stilisztikai alakzatot *epiforának* nevezzük. Az ismétlés az expresszivitás kifejező zenei eszköze (Szathmári 2008). Az adott helyeken ez a ritmikus ismétlés a történetmondás regös énekbe való átcsapását, a próza és a líra műfajkeveredésének benyomását váltja ki. Mindezt Soproni fordítása a magyar nyelvben is vissza tudja adni.

Szembevetendő stílusesezköz a társalgási szleng kifejezések keveredése az archaizmusokkal (Fentebb és a következő idézetben ritkítottan szedett kiemelések). Ez a stíluskontamináció, a régies és a mai nyelvhasználati stílus kontrasztos keveredése. Ilyenek a *nyakalnak*, *szlopáznak* szavak, oroszul: *потребляют*, *глотают*. Az oroszban és a magyarban egyaránt fellelhetők az alkalmi archaizmusok, az okkazonalizmusok: *Ő Tsászári Felsége* (*Ея Императорского Величества*), *Francúz manér* (*французский манер*).

Külön figyelmet érdemel a szavak hangutánzó fonetikai alakjára épülő szójáték, amely a két követ lovainak hívónevében figyelhető meg. Az orosz *Тпы*, magyarul *Hóha*, a *Hy* megfelelője a *Gyí*, mindkettő hangutánzó szónak tekinthető. A stilisztika ezt az alakzatot *onomatropiának* nevezi. Az orosz szerző az orosz hívónevek hangalakját követve franciául hasonló hangzású, de egészen más jelentésű szavakkal adja meg a megfeleléseket: *Pourquoi-Pas* (*Пуркюа-Па*) '*Miért ne?*', *Entre-Nous* (*Анмп-Ны*) '*Közöttünk*'. Ezt a szójátékot a magyar fordítás sajnálatosan nem tudja folytatni, hiszen a *Gyí* és *Hóha* hangalakjában és kiejtésében erre rímelő francia szavakat kellett volna találnia a lovak hívóneveire.

Akszjonov: Volterjánosok és volterjankák

- (8) «*Воцарился*, словом, “воздух всеобщей влюбленности”, как через сто лет после этого *курилюза* написал *Лев (не золотой, но) Толстой*. Обе *курфюрстиночки запали* на *Мишеля*, *Николя заострился* на обеих, Мишель же избрал Клаудию, хоть и невозможно было ея отличить от Фиоклы.» <http://magazines.russ.ru/october/2004/1/aks.html> (2012-04-05).

Soproni András:

„Egyszóval, »úrrá lett a szerelmesség légköre«, amint száz esztendővel e *história* után egy másik *Oroszlán, Lion, Leo, avagy Lev, mármint Tolsztoj léssen írandó*. Mindkét *Kurfürst kisasszonyka belézügött Michelbe, Nicolas rákattant* mindkettőre, ami pedig Michelt illeti, ő Claudiát választotta, ámbár a kisasszonyt szinte lehetetlenség lett volna megkülönböztetni Theoklától.” (Akszjonov 2006: 15)

A fenti szövegrészben Lev Tolsztoj, klasszikus orosz író nevével játszik a szerző. A két főhős szálláshelye a gdanski *Arany Oroszlán* (*Золотой Лев*) fogadó. A szöveg arra utal, hogy fiatalok között szövődő szerelmi szálak a „szerelmesség légkörét” árasztják, amelyet jól ismerünk Lev Tolsztoj regényeiből. Az orosz olvasó számára egyértelmű, hogy az író keresztneve, Lev oroszánt jelent, s a Tolsztoj családnév jelentése Kövér. Ezért hangzik el ez az orosz mondat „*Ahogy száz évvel később egy Oroszlán (ha nem is arany, de) Kövér írta volt.*” A fordítás, mint látjuk, ezt a szójátékot nem tudta követni, hiszen még a Lev 'Oroszlán' jelentését is elég volt körülírnia.

Ugyanez a szójáték figyelhető meg az orosz tudós, Lomonoszov nevének francia értelmezésében. Az igealakok archaizálása és a latin eredetű idegen szavak használata mellett figyelmet érdemel a francia fordítás magyarra átültetése, ahol az orosz számára világos Lomonoszov név jelentését, tudniillik '*orra törött*', be kellett építeni a magyar szövegbe. Apró megjegyzés csupán, hogy az orosz szövegben használt francia fordulat nyelvtanilag nem korrekt. De

nem is ez a célja, csupán az a jelzés, hogy Lomonoszov nevét érdekesnek találták a francia jelenlevők:

Akszjonov: Volterjánosok és volterjankák

- (9) «Эко как **полыхнули** очи Вольтера, не **дашь** ему и пятой части хронологического возраста! Быстрым разумом своим он **мигом оценил** исключительность сей экспедиции и, чтобы сбить с толку **востроухих слушателей** правительства, тут же **запустил** вдохновенную **тираду** об исторических шагах Санкт-Петербургской Академии в сторону просвещения, о достойных всяческих похвал достижениях ученых россиян, в частности, **пейзанина месье** Ломоносова: а правда ли, что **славное имя** переводится на язык Корнеля: „**comme casse le nez**”? – ах-ха-ха, клянусь Мельпоменой, иные носы в наш век заслуживают **доброй ломки**!» <http://magazines.russ.ru/october/2004/1/aks.html> (2012-04-05).

Soproni András:

„Hogy’ kigyúlt e szavak **hallatán** Voltaire szeme! Valóságos korának szinte ötödét se lehetne **reá-fogni**! Fürge elméjével **tüstént felfogá** az expedíció rendkívüliségét, s hogy félrevezesse a kormányzat fülüket hegyező **ispionjait**, tüstént lelkes **tirádába** fogott a Szent-Pétervári akadémiának a felvilágosodás irányába tett történelmi lépéseiről, az orosz tudósok s kiváltképp a **parisztokrata monsieur** Lomonoszov minden dicséretet érdemlő eredményeiről, s **kérdé**: igaz-é, hogy a **dicső név** Corneille nyelvén annyit tézen: „**comme casse le nez**”, **magyarán orratörött?** – ha – ha - ha, Melpomenére esküszöm, akadnak orrok, amelyek megérdemelnék, hogy **alaposan bé-töressenek!**” (Akszjonov 2006: 55)

2.5 Kvázi-közmondások a fordításban

A szabadszájúságáról ismert mai orosz író, Viktor Jerofejev a *Férfiak* című elbeszéléskötetében (1998) többek között a nőket is a nevetség tárgyává teszi. Elbeszélésének az „*Elveszi az Úr a bábát, százat ad helyette*” címet adta. A számos csúfoló rigmus közül verssé összeállított két kitalált közmondást figyeljünk meg a fordíthatóság szempontjából:

Jerofejev: „Elveszi az Úr a bábát, százat ad helyette”

- (10) **Сорок лет - бабий век.** (Szó szerint: Negyven év – egy asszonynak [egész] évszázad.)
Сорок пять. Баба ягодка опять. (Szó szerint: Negyvenöt. Az asszony újra [zamos] bogyótermés.) (Ерофеев 1998/a: 23)

Gy. Horváth László:

Ha elmúlt negyven éves, a bába már vénseges.

Nem baj, ha a bába negyvenöt éves – ha megcsípte a dér, a kökény is akkor édes.
 (Jerofejev 1998/b: 27)

A kvázi-közmondások fordításából az is kiderül, hogy a „*bába*” szó homonima. Az orosz népnyelvben ’asszony’ jelentésű, míg a magyarban ugyanez a szóalak ’falusi szülésznő’, vagyis ’egy bizonyos foglalkozású idős nő’ értelemben ismert. A helyes megoldás a „*bába*”

magyar fordítására tehát „nyanya, banya” legfeljebb „[vén]asszony” lehetne (de: a mesékben szereplő „vasorrú bába” az egyetlen kivétel).

2.6 A szójátékok fordításának kognitív kapcsolódásai

A szociokulturális tényezők a nyelv mint potenciál stíluslehetőségeit a közösség és kultúra jó-részt konvencionált nyelvi cselekvésmintáihoz kapcsolják, ezáltal elősegítve a nyelvi interakcióban a közös figyelemirányítást, a közös jelentésképzést (Tolcsvai 2012:19). A kulturális háttérismeretekre mind az orosz, mind a magyar nyelvhasználók esetében éppen ezért folyamatosan ki kell tekintenünk a fordítások elemzésekor.

A fordítónak biztosítania kell a célnyelvi olvasóval közös figyelmi és referenciális keretet, amely az eredeti szövegben a szerző és az azonos nyelvi kultúrára támaszkodó befogadó világában létrejött. Az azonos hatás, azaz az azonos funkcionális jelentésképzés érdekében e keretben olyan nyelvi megfeleltetésre van szükség, amely a nyelvi játék kiemelő, figyelemirányító, humorkeltő szerepét betölti. Adott esetben a fordító a szituációnak megfelelő, de egészen más nyelvi megformáláshoz is nyúlhat. Látható, hogy az eredeti szöveg nem minden részletében talál a fordító részleteiben is teljes értékű megfeleltetést. Ez a teljesség egyrészt abszolút pontossággal lehetetlen, másrészt a fordító további elmélyült munkáját igényelné, amire sokszor a kiadó sürgetése, vagy más okból időhiány miatt nem kerül sor. (Ilyen pl. Akszonov szövegében a *Gyí* és *Hóha* állatnevek francia nyelvű, hasonló hangzású változatainak kitalálása.)

A nyelvi megformáltság stílusának két forrása különíthető el a fordításban is: a szociokulturális tényezők és a nyelvi potenciál. A nyelvi potenciálra már utaltunk. Az eltérő szociokulturális tényezők kapcsán példáinkban a paraszti, falusi nyelvjárási csoportokra jellemző nyelvhasználati elemek és a tájnyelvi szavak alkalmazására érdemes figyelniük. Ugyanakkor az archaizáló nyelvi formák és a mai szleng stíluskontaminációjára is találunk példát.

A fordításelemzés során azt tapasztaljuk, hogy több nyelvre vonatkozóan a nyelvi rendszer, a nyelvhasználat, a nyelvközösség és a kultúra kategóriáit a fordítónak tudatosan kell alkalmaznia az eredeti és a célnyelvi szövegre, hogy a fordítási folyamat eredményeként egy összefüggő, koherens, hatásában a lehetséges mértékig az eredetivel azonos szövegváltozatot hozzon létre. A szöveg jelentésképzése során ez a közös háttérismereten alapuló deiktikus fókuszban valósul meg.

3 Összegzés

A nyelvi játékok fordítása a műfordítás speciális esete. A fordító feladata, hogy a „leglehetősebb lehetőség”-gel élve, Kosztolányi szerint „gúzsba kötve táncoljon”, s hasonló nyelvi játékokkal teremtsen meg azt a stílushatást, amelyet az eredeti szöveg. A nyelvi potenciál, a nyelvi készlet variabilitása erre legtöbb esetben lehetőséget ad, de fel kell készülni arra is, amikor lefordíthatatlan az eredeti idióma vagy frazeologizmus, mivel a célnyelvi olvasó nem rendelkezik az eredeti szöveg forrásnyelvi befogadójának szociokulturális háttérismereteivel. Ilyenkor a fordító adaptál, célnyelvi világba ülteti át a nyelvi játékot vagy kompenzál, más helyen, más módon csempészi be a nyelvi játékot a fordítás szövegébe. Tökéletes fordítás nincs, de koronként újra meg újra kísérletek születnek az eredeti szövegek célnyelvi variánsainak hiteles megteremtésére.

A fordítástudomány nem nélkülözheti a nyelvben rögzült kulturális emlékezettel összefüggő társadalomtudományok, kulturológiai határtudományok jelenlétét a célnyelvi szövegek születésének követéséhez, elemzéséhez. Nincs olyan fordítás, amely mögött ne lenne valamely kultúrához kötött sajátos előismeret, legyen az a szakfordítás, publicisztika, avagy szépirodalmi interpretáció.

Mi magyarok sokkal képszerűbben, köznyelvi metaforákban gazdagabban jelenítjük meg ugyanazt, amit mások szikárabb stilisztikai eszköztárral rögzítenek. Mi ennek a magyarázata? Minden bizonnyal a fordító Kelet és Nyugat határán ötvöződő, világról alkotott képe, az a tudás, amely a megnevezéshez, a nyelvhasználathoz, röviden a nyelvhez kapcsolódik. A hermeneutika olyan tudomány, amely a nyelvben rögzült megismerést, a világról alkotott tudást, a szövegértelmezést vizsgálja. A 20. század 60-as éveiben Gadamer, a hermeneutika ókortól ismert tudományának egyik megújítója fogalmazta meg: A világban „benne levéshez” a nyelvben „benne levésen” mint médiumon keresztül juthatunk el. A világ csak a nyelven keresztül megnevezhető. Annyit tudunk a világból, amennyit a nyelv rögzít. A többiről sejtéseink lehetnek, de nem tudunk beszélni róla (vö. Gadamer 1994: 111–140). A nyelvben „benne levésnek” kiemelt példája a nyelvi játékok fordítása, amely mindkét nyelv magas szintű ismeretét, s a kulturális háttér kifinomult érzékelését követeli meg a mindenkori műfordítótól. A nyelvi játék fordítása egyaránt bizonyíték a forrásnyelvi szerző találékonyságára, s a műfordító egyenértékű mesteri nyelvkezelésére, amikor a célnyelvi olvasó felé nemcsak tolmácsoló segítőtársa, de társszerzője is az eredeti műnek.

Irodalom

- Gadamer, H.G. (1994): *A szép aktualitása*. Budapest: T-Twins Kiadó.
- Hadrovics, L. (1995): *Magyar frazeológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiss, J. (szerk.)(2001): *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris.
- Klaudy, K. (1997): *Fordítás I*. Budapest: Scholastica.
- Makai, I. (1981): Solohov. In: Bart, I. & Rákos, S. (szerk.): *A műfordítás ma*. Budapest: Gondolat, 566–580.
- O. Nagy, G. (1985): *Magyar szólások és közmondások*. (4. kiadás) Budapest: Gondolat.
- Péter, M. (1991): *A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Szathmári, I. (főszerk.)(2007): *Alakzatlexikon*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Szathmári, I. (2010): *Stílus eszközök és alakzatok kislexikona*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Szikszaíné Nagy, I. (2007): *Magyar stilisztika*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy, G. (2010): *Kognitív szemantika*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara.
- Tolcsvai Nagy, G. (2012): A stílus szociokulturális tényezőinek kognitív nyelvészeti megalkotása. In: Tátrai, Sz. & Tolcsvai Nagy, G. (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői*. Kognitív stilisztikai tanulmányok. Budapest: ELTE Stíluskutató Csoport.

Források

- Akszjonov, V. (2006): *Volterjánosok és volterjankák* (Fordította: Soproni András). Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Csehov, A. (1955): *Három nővér*. Budapest: Új Magyar Kiadó.
- Csehov, A.P. (1973): *Sirály. Színművek (1887–1904)* Budapest: Magyar Helikon.
- Jerofejev, V. (1998/b): *Férfiak*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Solohov, M. (1966): *Csendes Don*. (Fordította: Makai Imre). Budapest & Uzsgorod: Európa Könyvkiadó – Kárpáti Kiadó.
- Spiró, Gy. (1990): *Ivanov fordítása kéziratban*. Oldalszámozott, gépelt példány. (A Vígyszínház tulajdona.)
- Аксенов, В. (2004): Вольтерьянцы и вольтерьянки. Старинный роман. Опубликовано в журнале: «Октябрь» 2004, №1. <http://magazines.russ.ru/october/2004/1/aks.html> (2012-04-05)
- Ерофеев, В. (1998/a): *Мужчины*. Москва: Издательский Дом "Подкова".
- Чехов, А.П. (1967): *Избранные произведения в трех томах*. Том 3. Москва: «Художественная литература».
- Шолохов, М. (1962): *Тихий Дон*. Роман в четырех томах. Москва: «Советский писатель».

Cs. Jónás Erzsébet
Nyíregyházi Főiskola
Szlavisztika Intézet
4400 Nyíregyháza, Sóstói út 31/b.
jonase@nyf.hu